

Білошицький С. В.

ПІДНЕСЕННЯ РОЛІ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ ЕЛІТ
ТА НАСЛІДКИ ЦЬОГО ПРОЦЕСУ ДЛЯ СТВЕРДЖЕННЯ
ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ІДЕЇ ПРЕДСТАВНИЦТВА

Визначення перспектив українського державотворення неможливе у відриві від обрахування перспектив ствердження в світі ліберально-демократичних принципів організації влади, і, зокрема, забезпечення ефективної функції представництва.

В загальному вигляді проблема полягає в тому, що канони ліберальної демократії передбачають взаємозалежність носіїв державної та регіональної влад від конституційно визначеного джерела цієї влади — народу. Відсутність такої залежності класифікується як вихід політичної системи за межі ліберальної демократії в бік авторитаризму або тоталітаризму. Водночас останнім часом спостерігається процес піднесення в системі влади еліт нового типу — транснаціональних, які розглядають як джерела своєї влади глобальні (наддержавні) інституції і фактично імітують дотримання принципів представництва інтересів своїх виборців. Як результат виникають підстави для конфлікту інтересів в системі «суспільство — традиційні (представницькі) еліти — транснаціональні (непредставницькі) еліти», що ставить під сумнів ліберально-демократичний характер подальшої трансформації політичних систем сучасних суспільств.

Деякі аспекти даної проблеми у своїх наукових працях висвітлювали Зб. Бжезінський, Г. Кісінджер, С. Хантінгтон, Ф. Закарія, Ф. Фукуяма, Ж. Атталі, Н. Смелзер, С. Кара-Мурза, В. Галецький, О. Зинов'єв, О. Панарін та інші, однак вони лише виявили тенденцію збільшення ролі транснаціональної еліти в політичному житті сучасних суспільств, не відповідаючи на запитання щодо ідеологічного змісту та ідеологічних перспектив досліджуваного процесу.

Отже, завдання статті — проаналізувати причини виникнення транснаціональних еліт; дослідити вплив цього процесу на реалізацію ліберально-демократичної доктрини представництва та вивчити наслідки цього впливу для подальшої трансформації сучасних політичних систем.

Ще з часів виникнення суспільної науки простежується традиція розглядати характер взаємин суспільства і його еліти як фактор, що визначає форму державного правління. Сама назва форми правління (монархія, аристократія, олігархія, демократія і т. п.) означала носія і соціальну базу влади.

У міру урбанізації західного світу, а відповідно і поживлення торгівельно-економічних і правових відносин інтерес до демократичної форми правління в Європі зростав. Діячі Нового часу Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Б. Констан, А. де Токвіль, адекватно усвідомлюючи характер соціальних змін сучасного їм суспільства, доволі системно сформулювали принципи класичного лібералізму, наріжним каменем якого виступила ідея представництва.

Зокрема, Т. Гоббс, визначаючи критерії легітимності державного правління, дійшов висновку, що основним джерелом влади є наявність згоди громадян щодо суб'єктів і цілей правління¹. Відсутність механізму виявлення народної згоди привела ідеологів лібералізму до необхідності інституціалізації представництва у вигляді системи спеціальних установлень політичного й правового характеру. Як відзначив Дж. Миль, «настає час, коли піддані ... воліють розглядати правителів як уповноважених, яких можна відкликати... Потрібно, щоб правителі були з народу, щоб їхні інтереси й воля збігалися з народними. Правителю, по-справжньому підзвітному, який може бути усунутий, можна довірити владу. Це буде влада народу, лише сконцентрована у формі, зручній для виконання»². Таким чином, невідчужуваною цінністю ліберальної демократії був проголошений принцип представництва інтересів суспільства обраною ним елітою.

Проголошуючи принцип представництва, ліберали рішуче поривали зі сформованими в історії західної політичної традиції періодами, коли еліти розглядали винятково себе як джерело формування державного інтересу. Ліберальна демократія була готова визнати лише таку правлячу еліту, яка мала делеговані представницькі повноваження з боку громадян. При цьому важливо відзначити, що західні суспільства, продовжуючи античну традицію, розглядали статус громадянина як певний аристократичний чи олігархічний привілей, на який могли претендувати лише обрані.

Подальші соціальні зміни часів промислової революції призвели до того, що у XIX — першій половині XX ст. у суспільному укладі промислових країн міцне становище зайняли представники двох нових класів: промислової буржуазії та індустріальних робітників. До початку XX ст. ці дві групи на противагу колишнім домінуючим елітам (династичним, аристократичним і військовим) остаточно запанували в національних державах і забезпечували нові параметри соціальної ідентичності.

Надалі в рамках зазначених соціальних ідентичностей виникло два паралельних і конфронтуючих між собою транснаціональних проекти, позначених на тлі існуючих тоді ідеологічних штампів як «вільний світ» та «комуністичний світ»³. Обидва проекти виступали за вихід із рамок національних систем цінностей і підпорядкування утворених еліт економічним або ідеологічним імперативам. Столиця «вільного світу» після першої світової війни зсунулася з Лондона до Нью-Йорка. Цей проект зводився до

підхльостування міжнародної економічної інтеграції шляхом створення спільних ринків, розвитку міжнародного кредиту, удосконалення технологій масового виробництва. Ядром проекту виступали буржуазні кола Великобританії, Франції, Італії, США, низки латиноамериканських і центральноєвропейських країн, однак зрозуміти його логіку можна тільки з урахуванням тієї обставини, що розвивався він в умовах колоніалізму.

Колоніальні імперії припускали встановлення за допомогою військової сили на територіях залежних країн влади, експортованої з метрополії адміністрації. Навіть за умов лібералізації політичних систем країн самої метрополії колонії реально не мали можливості організувати власні політичні системи за принципами представництва, і влада над ними здійснювалася людьми, що представляли іншу країну з її інтересами, законами й звичаями. Фактично, як констатував А. Тойнбі, «вільний світ» припускає поділ суспільного організму на три частини: владна меншість, внутрішній і зовнішній пролетаріати⁴.

Столицею альтернативного транснаціонального проекту — «комуністичного світу» — виступала Москва, яка спробувала організувати модернізацію навколишнього простору на комуністичних принципах (знищення приватної власності, зрівняльний розподіл, державний атеїзм і т. п. з наступним відмиранням держави, у тому числі шляхом подолання національних кордонів).

Як зауважує В. Галецький, у термінах глобалістики логіка виникнення «комуністичного світу» може бути пояснена у такий спосіб: «Відбулася глобалізація капіталів і робочої сили, тобто базису суспільства, і, отже, його надбудови. Є глобальний експлуаторський клас — глобальна буржуазія, і є глобальний експлуатований клас — глобальний пролетаріат... Глобальна буржуазія сильна, тому що являє собою клас-для-себе та мислить себе як єдине ціле. Глобальний пролетаріат поки ще клас-у-собі. Він повинен усвідомити себе єдиним цілим, відкинувши націоналізм і патріотизм як щось непотрібне, таке, що заважає. Завдання комуністичного Інтернаціоналу — перетворити глобальний пролетаріат із класу-у-собі в клас-для-себе»⁵.

У рамках проекту «комуністичний світ» сформувався свій елітаристський прошарок, що відрізнявся строкатістю національного складу й здатністю до наднаціонального мислення. Незабаром ідея створення глобального пролетаріату виявилася дискредитованою внаслідок своєї утопічності, і надалі цей проект переродився

в утворення транзитної (вільної від економічного колоніалізму) імперії, правляча еліта якої досить швидко оформилася у відособлену касту. Система прийняття управлінських рішень більшою мірою спиралася на інтелектуальні ресурси самих еліт і залежала від ідеологічних умовностей та характеру викликів, що поставали перед комуністичним суспільством. Самі рядові громадяни, незважаючи на проголошення режиму «народної» (пролетарської, радикальної, революційної й ін.) демократії, були позбавлені ефективних важелів впливу на еліти.

Як відзначав М. Восленський, комуністичне суспільство породило двокласову систему: керуючий клас — партійну номенклатуру й керований (гноблений) клас — все інше населення незалежно від його місця в соціальній системі⁶. При цьому, стверджує О. Зинов'єв, у системі влади та управління комуністичного суспільства вже в сталінські роки можна було розрізнити два аспекти: 1) ставлення влади та управління до підвладного і керованого суспільства; 2) внутрішнє розчленовування самої системи влади й взаємини усередині неї. У другому аспекті йдеться про такий елемент у самій системі влади, що дозволяє контролювати саме систему влади та змушувати її функціонувати як єдине ціле, — «про надвладу або про владу над самою системою влади», що складалася зі сполучення елементів народовладдя (у вигляді виказування і репресії) та партійно-державного апарата (канцелярії вождя, управлінської номенклатури, органів державної безпеки)⁷.

Таким чином, ХХ ст. перетворилося на арену боротьби двох філософій глобалізації, очолюваних різнотиповими транснаціональними елітами. У рамках проекту «вільний світ» до влади прийшли буржуа, що конвертували свій економічний вплив у політичну владу. Опозиційний йому «комуністичний світ» очолювався політичними елітами, що захопили державну владу та отримали доступ до управління в сфері виробництва.

Завершення Другої світової війни призвело до формування Ялтинсько-Потсдамської системи світу. Обидва глобалістські проекти значно приросли територіями та практично вступили в прикордонне зіткнення один з одним (західне співтовариство інтегрувало Німеччину, Японію й Італію, комуністичне — країни Східної та Центральної Європи). У цей період між їхніми елітами значно активізувалися офіційні й неофіційні контакти, у рамках яких обговорювалися глобальні проблеми світового розвитку, проводилися заходи щодо посилення взаємної довіри.

Саме тоді намітився процес співробітництва та інкорпорації частини транснаціональної еліти «комуністичного світу» до «вільного». Обидва транснаціональні проекти знаходили свою легітимність лише за умов непримиренного взаємного протистояння. Еліти «вільного світу», вибудовуючи систему глобальної економічної і політичної експлуатації сателітів і колоній, мали потребу в сильному ідеологічному прикритті, яке могла забезпечити погроза поширення «світового комунізму». У свою чергу, комуністична правляча еліта могла виправдати перед своїм населенням непопулярні заходи особливостями «агресивного світового оточення»⁸. Взаємне співробітництво глобальних еліт стало основною умовою їхнього виживання за умов зростаючого тиску з боку підвладних мас.

Відповідно до дії закону взаємного уподібнення супротивників, що є, на думку О. Зинов'єва, одним з окремих випадків загального закону конвергенції, тісна взаємодія еліт привела до взаємного уподібнення форм і методів політичного управління масами⁹. Комуністичні еліти були змушені здійснити ряд заходів щодо лібералізації політичної системи, зміцнення законності та розгортання елементів «суспільства споживання». Їхні західні опоненти в свою чергу розвинули ефективну систему соціального захисту, створили потужний багатомільйонний бюрократичний апарат, спроможний мобілізувати суспільство для досягнення стратегічних цілей, сформували управлінську еліту, що була здатна самовідтворюватися та звільнятися від кон'юнктури суспільних настроїв.

Одним з тестів ефективності функціонування транснаціональних еліт став процес деколонізації країн «третього світу». Колоніальні народи Азії й Африки, звільнившись у 1950–1970 рр. від своїх західних метрополій під агресивними антизахідними гаслами, не вступили у всесвітню «антизахідну лігу», організовану «комуністичним світом». Навпаки, як правило, одержання політичної незалежності вчорашніми колоніями «вільного світу» не супроводжувалося відмовою від найтісніших зв'язків з метрополією, у тому числі в рамках підготовки національних еліт і надання економічної допомоги. Як відзначає А. Уткін, головними інструментами впливу Заходу на постколоніальні країни стали проекти по селекції та формуванню лояльних до метрополії місцевих еліт, яким забезпечували допуск на глобальні ринки, а відповідно, процвітання, міжнародну легітимність і надію на входження до транснаціональної еліти¹⁰.

Поступово намітився контур створення нового транснаціонального проекту, який мав поєднати представників існуючих глобальних еліт обох блоків. З урахуванням ряду факторів (серед них: перевага Заходу стосовно своїх східних опонентів у 4–6 разів за основними ресурсами, втрата адекватності марксистсько-ленінського вчення, економічне та технологічне відставання СРСР, стурбованість частини комуністичних еліт своїм майбутнім) виникли сприятливі обставини для постановки на порядок денний питання про злиття двох глобалістських проектів в один на умовах правлячого прошарку «вільного світу». «Еліта обох країн, що виникла в епоху Брежнєва і Мао, — пізніше констатував Ф. Фукуяма, — виявилася куди більш схожою на еліту західних країн з порівняним рівнем економічного розвитку, ніж хтось міг припустити. І ця еліта змогла зрозуміти, якщо навіть не прийняти, загальну споживчу культуру Америки, Японії, Західної Європи та багато політичних ідей цих країн — теж...»¹¹.

У СРСР після смерті Й. Сталіна позиції комуністичних ортодоксів у партійній еліті слабшали в протистоянні із прихильниками курсу на зближення із Заходом, які поступово поставили під контроль міжнародний відділ ЦК КПРС, МЗС, КДБ та суспільні академічні інститути. Саме представники МЗС А. Громико та КДБ В. Андропов висунули на вершину владної піраміди «комуністичного світу» М. Горбачова, який фактично очолив процес інкорпорації комуністичних еліт у глобалістські структури «вільного світу», розраховуючи, скоріш за все, на отримання підряду з боку нового транснаціонального співтовариства на управління пострадянськими територіями.

Відповідно, лідерам «вільного світу» у форсованому порядку довелося взяти під контроль значні території комуністичного співтовариства, що розпалося, оголосити про тріумф ліберальної демократії у світовому масштабі та створити засобами пропаганди нову загрозу «вільному світу» з боку «глобального тероризму», що дозволяла продовжити політику гегемонізму.

На декомунізованих територіях під контролем об'єднаних трансатлантистів була сформована нова правляча еліта, рекрутована переважно з числа лівих політичних сил. Наприкінці 80-х — початку 90-х рр. у Європі до влади стали в масовому порядку приходити соціал-демократи, які відтіснили на другий план консервативні сили та проводили політику в інтересах трансатлантичної метрополії. Більшість із цих політиків пройшли спеціальні кадрові

«інкубатори» — глобалістські інституції, що здійснюють підбор перспективних політиків з метою делегування їх у владу на певних умовах.

Кандидатури цих політиків, як відзначають В. Лісічкін та Л. Шелепін, повинні були відповідати двом основним вимогам: «По-перше, мати честолюбство, уміти подати себе й подобатися публіці. По-друге, бути керованими, наприклад, мати компромат у минулому або приховані пороки, щоб, якщо виникне потреба, була можливість контролювати їхні вчинки»¹². Таким чином, на території колишнього «комуністичного світу» на заміну одного типу транснаціональної еліти прийшов інший, який також доволі обмежено здатний виконувати функцію демократичного представництва, оскільки залишається залежним від інтересів глобальної метрополії.

Сучасна західна політологічна думка, намагаючись легітимізувати утворені елітаристські моделі управління суспільствами, активно використовує ліберально-демократичну риторичку. Так, родоначальник теорії «космополітичної демократії» Д. Гелд висловлює подив з приводу того, що дедалі більше держав і суспільних груп, «від Африки до Східної Європи, від Азії до Латинської Америки», обстоюють ідею «врядування народу» за умов, коли «сама ефективність демократії як державної форми політичної організації видається сумнівною, а важливі сфери людської діяльності дедалі більше організуються на глобальному рівні». На його думку, «демократія може розвинути з певного ядра (і тільки з нього), або сукупності демократичних держав і суспільств». Фактично, модель Д. Гелда передбачає встановлення своєрідної диктатури групи провідних держав, що використовують для управління іншим світом норми «космополітичного права», генеровані самими правлячими елітами метрополії¹³.

Прихильник теорії «транснаціональної демократії» Е. Мак-Грю підкреслює, що демократія майбутнього має усі права звернутися до досвіду раннього лібералізму, для якого актуальним залишалось питання про критерії відповідності демосу. На його думку, транснаціоналісти можуть допустити, що «демос — це не якась наперед сформована сутність, що передувала демократичному розвитку, а навпаки, він і сам сформований завдяки процесу демократизації». Визнання цього постулату дозволить елітам штучно формувати критерії демосу, залежно від «множини осередків глобальної влади й архітектури глобального врядування»¹⁴.

Викладені факти дозволяють зробити наступні висновки та припущення:

– На початку ХХ ст. у рамках протистояння соціальних ідентичностей буржуазії та пролетаріату виникли два паралельні і конфронтуючі між собою транснаціональні проекти, позначені в рамках існуючих тоді ідеологічних штампів як «вільний світ» та «комуністичний світ». Обидва проекти, декларуючи прихильність демократичним принципам представництва, насправді обмежували його, виходячи з інтересів самих еліт, які зберігали певну автономію від суспільства.

– Взаємне співробітництво транснаціональних еліт стало основною умовою їхнього виживання в умовах тиску на них, що підсилювався з боку підвладних мас. Відповідно до дії закону взаємного уподібнення супротивників, тісна взаємодія еліт привела до взаємного уподібнення форм і методів політичного управління масами. Однак для збереження політичної ідентичності, що легітимізує владу цих еліт, перший проект виступав під прапорами ліберальної демократії, другий — комуністичної ідеології.

– Внаслідок низки обставин наприкінці ХХ ст. «вільний світ» поглинув формально конфронтуючий із ним блок комунізованих держав і частково інкорпорував у свої лави його правлячий прошарок. Виникла нова, об'єднана транснаціональна еліта, яка продовжує традиції своїх попередників ставитися до ідеї представництва як до нормативної формальності, на емпіричному рівні демонструючи відданість інтересам глобальної метрополії.

– Сучасна західна політологічна думка, намагаючись легітимізувати зростаючу роль транснаціональної еліти, активно використовує ліберально-демократичну риторичку, однак нові доктрини «космополітичної» та «транснаціональної» демократії, які можуть стати політичною тенденцією ХХІ ст., радикально поривають із нормативними цінностями ліберальної демократії в питанні здійснення новими транснаціональними елітами представницьких функцій.

¹ Гоббс Т. О гражданине // Сочинения в 2 т. / Пер. с лат. и англ.; Сост., ред. изд., авт. вступ. ст. и примеч. В. В. Соколов. — М.: Мысль, 1989, — Т. 1. — С. 395.

² Милль Дж. О свободе / Пер. с англ. А. Фридмана // Наука и жизнь. — 1993. — № 11. — С. 10.

³ Safire William. On Language: Free World // The New York Times. — 2008. — 31 August.

⁴ Тойнбі А. Дослідження історії / Пер. з англ. — К.: Основи, 1995. — Т. 2 — С. 212.

⁵ Галецкий В. Ф. Системология, историософия и кибернетика глобализации // Население и глобализация: 2-е изд. / Н. М. Римашевская, В. Ф. Галецкий, А.А. Овсянников и др. — М.: Наука, 2004. — С. 58.

⁶ Восленский М. С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. — М.: «Советская Россия» совм. с МП «Октябрь», 1991. — С. 27–34.

⁷ Зиновьев А. А. Русская судьба, исповедь отщепенца. — М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2000. — С. 288.

⁸ Валлерстайн И. После либерализма / Пер. с англ. под ред. Б. Ю. Кагарлицкого. — М.: Едиториал УРСС, 2003. — С. 17.

⁹ Зиновьев А. Горбачевизм. — Нью-Йорк: Liberty publishing house, 1988. — С. 44.

¹⁰ Уткин А. И. Вызов Запада и ответ России. — М.: Изд-во Эксмо, 2003. — С. 350–351.

¹¹ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Пер. с англ. М. Б. Левина. — М.: ООО «Издательство АСТ»; ЗАО НПП «Ермак», 2004. — С. 79.

¹² Лисичкин В. А., Шелепин Л. А. Глобальная Империя Зла. — М.: Изд-во Эксмо, 2003. — С. 297.

¹³ Гелд Девід. Демократія і глобальний порядок // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 986, 990, 992.

¹⁴ Мак-Грю Ентоні. Транснаціональна демократія: теорії і перспективи // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 1043–1044.